

Çokan
Velihanov

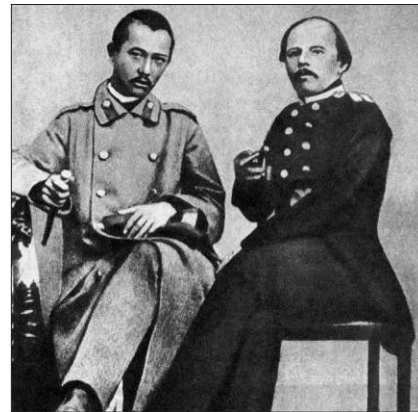
rafyacı P. S. Semenov-Tyan-Şanskiy ile tanışmıştır. Semenov'un teklifiyle Rusya Coğrafya Derneği'ne üye olmuş, aynı yıl iştirak ettiği Aladağlar ve Isık Göl bölgesi araştırma yolculuğunda Ulu Cüz Kazak boyları ve Kırgızlar'la ilgili birçok yeni bilgi derlemiştir. "Halk bilgeliğinin hazinesi, bütün halk hikâyelerinin, coğrafya, din ve geleneklerin toplandığı bir ansiklopedi ve bozkır İlyada'sı" dediği Orta Asya sözlü edebiyatının en ünlü örneklerinden olan Manas destanının bir bölümünü ("Kökü-tey Han'ın Aşısı") 1861'de Rusça'ya çevirerek yayımlayan ilk araştırmacı olmuştur. Coğrafi seferlerinin en ünlüsü şüphesiz Kâşgar ve civarına yapılan gizli seferdir. Burada kaldığı süre zarfında Uygur dilini incelemiş, birçok nâdir el yazması ile tarihî sikke elde etmiş, Kâşgar'a özgü bitki ve mineral örneklerini tesbit etmiş, bölge coğrafyası ve siyasî durumu hakkında bilgi toplamıştır. Bu seferin haberleri Rusya ve Batı dünyasında hızla yayılmış, böylece Doğu Türkistan'ı bilim dünyasına ilk defa tanıtanlardan biri olmuştur. Kâşgar seferine dair yayımladığı birçok makale kısa sürede Almanca'ya, büyük bir kısmı da 1865'te İngilizce'ye çevirilerek yayımlanınca kendisi ilim dünyasında çok tanınan bir Türkistan uzmanı haline gelmiştir.

1860'ta Petersburg'a gittiğinde arkadaşları Potanin ve ünlü yazar Dostoyevski ile karşılaşmıştır. Velihanov, Dostoyevski ile 1854'te Omsk şehrinde sürgün cezasını çektiği sırada tanışmış, daha sonra birbirleriyle mektuplaşmış ve görüş alışverişinde bulunmuştur. Rus olmayan tebaadan birinin o güne kadar ulaşabildiği en yüksek saygınlık ve şöhrete ulaşan Velihanov'un gelecek planlarına bir türlü iyileşmeyen hastalığı engel olmuştur. Yine aynı yılın yaz aylarında Atbasar vilâyeti ağa sultanı seçilmesine rağmen genel vali tarafından hastalığı gerekçesiyle tayini yapılmamıştır. Rus sömürge idaresi, geleneksel Kazak hukuk sistemini ortadan kaldırarak Rus kanunlarını ve mahkemelerini yürürlüğe koymayı planlıyordu. Velihanov, Kazak toplumsal hayatı için büyük öneme

sahip olduğunu düşündüğü bu konuyla ilgili en kapsamlı çalışmalarından biri olan "Hukuk Reformu Hakkında Rapor"u yayımlamıştır. Bu çalışmasında geleneksel Kazak mahkemeleri, hukuk sistemi, Kazak bozkırında İslâm'ın etkileri ve Kazak siyaseti hakkında önemli değerlendirmeleri mevcuttur. Kısa hayatına birçok eser sığdırmış sıra dışı bir aydın olan Velihanov Kazak tarihi, edebiyatı, folkloru ve gelenekleriyle ilgili modern anlamda çalışmalar yapan ilk Kazak araştırmacısı sayılmaktadır. Batı tarzında bir modernleşmeyi savunmuş, bunun için Rus medeniyetini örnek göstermiştir. Velihanov'un hayatı ve eserleri Sovyetler Birliği döneminde de rağbet görerek incelenmiş, Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'ne onun adı verilmiştir.

Eserleri. Velihanov birçok eserini Rusça neşretmiştir. Ölümünden sonra 1867'de Rusya Coğrafya Derneği eserlerinin bir külliyat halinde yayımlanmasına karar vermiş, bunun üzerine Semenov ve Gutkovski derleme işine girişmiş, ancak Gutkovski'nin ölümü üzerine derleme işi uzunca bir süre geri kalmıştır. 1887'de Potanin derleme işini devam ettirmiş, Petersburg Üniversitesi profesörlerinden N. I. Veselovsky, Potanin'in desteğiyle bu işi tamamlamıştır. Başta Potanin olmak üzere Velihanov'un dostlarının onun hayatıyla ilgili makalelerinin de yer aldığı derleme, Rusya Coğrafya Derneği'nin süreli yayını olan *Araştırma Notları*'nın XXIX. cildi olarak *Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova* adıyla neşredilmiştir (Petersburg 1904) ve uzun yıllar Velihanov hakkında temel başvuru kaynağı olmuştur. Büyük bir titizlikle toplanan makalele-

Çokan Velihanov Dostoyevski ile birlikte

ri, notları, mektupları ve resim çalışmaları ölümünün 100. yılında *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah* adıyla beş ciltlik bir külliyat halinde yayımlanmış (Alma-Ata 1961-1972), düzeltmeler ve eklemelerle birlikte 1984-1985'te tekrar basılmıştır. Bu külliyat Kazakça'ya çevrilip Velihanov hakkında yapılan bütün çalışmaları da toplandığı kapsamlı bir bibliyografya cildi eklenerek altı cilt halinde *Köp Tomdık Şığarmalar Jinağı* ismiyle neşredilmiştir (Almatı 2010). Çokan Velihanov'un hayatına ve eserlerine dair yüzlerce araştırma kitabı, hikâye, piyes, roman yazılmış, tez hazırlanmış, hayatı birçok sinema filmine ve belgeye de konu olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ç. Valihanov, "Oçerki Djungarii", *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obştsestva*, I, St. Petersburg 1861, s. 35-58; a.mlf., "Oçerki Djungarii", a.e., I (1861), s. 184-200; a.mlf., "O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-lu (Maloy Buharii) v 1858-1859 godu", a.e., III (1861), s. 1-76; a.mlf., "Ablay", *Entsiklopediçeskij Slovar*, *Sostavleniy Russkimi Uçenimi i Literaturami*, St. Petersburg 1861, I, 88-91; *Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova* (haz. N. N. Veselovskiy), Petersburg 1904; K. E. McKenzie, "Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar", *CAS*, VIII/3 (1989), s. 1-31.

İBRAHİM KALKAN

VERRÂK

(الورّاق)

Ortaçağ İslâm dünyasında kitap istinsahıyla uğraşan, kitap ve kitap yazımıyla ilgili malzemeler satan, cilt yapan meslek mensuplarına verilen ad.

Sözlükte "yaprak, üzerine yazı yazılan ince (rakik) deri, kâğıt" anlamlarına gelen **varak** kelimesinden türeyen mübalağalı isimdir. Verrâkların icra ettikleri mesleğe de **virâka** denir. Aynı kökten **tevrîk** masdarı "üzerine yazı yazılacak yaprağı hazırlamak, yazmak, istinsah etmek" anlamında kullanıldığından tabakat kitaplarında İslâm'ın ilk dönemlerindeki kâtip ve müstensihlerin **verrâk** olarak anıldığı görülmektedir. Verrâklığı "istinsah, tashi, teclid" şeklinde tanımlayan İbn Haldûn bu mesleğin umrana tâbi olduğunu, ileri medeniyet seviyesine ulaşan şehir ve bölgelerde büyük gelişme gösterdiğini söyler (*Mukaddime*, II, 980).

Verrâk tabiri çeşitli dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Erken dönemlerde ve özellikle hicrî ilk iki yüzyılda verrâk kelimesi genelde kitap istinsah eden kim-

seyi ifade etmekteydi. Muhtemelen bu sebeple Fîrûzâbâdî ile Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî verrâkı "kitap istinsahıyla uğraşan kimse" diye tanımlamıştır. I. (VII.) yüzyılda verrâklar Kur'an-ı Kerim'in ve hadislerin istinsahıyla meşgul olurken II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren dinî kitaplar yanında tarih, edebiyat ve tabakatla ilgili eserleri de kopya etmeye başlamışlardır. Hadislerin tesbitiyle uğraşan birçok verrâkın biyografisine tabakat kitaplarında rastlanmaktadır. İstinsah sadece kitap kopya etmeyi değil, âlimlerin derslerinde tutulan notları bir araya getirip kitap oluşturma faaliyetini de belirtmekteydi. Bundan dolayı söylenenlerin doğru olarak tesbiti verrâkların dikkat etmesi gereken önemli bir husustur. Biyografi kaynaklarında birçok verrâkın bu konudaki titizliğine vurgu yapılmaktadır. Aynı zamanda kitap tashihıyla ve müsvedde halindeki bir eseri temize çekmekle de meşgul olduklarından verrâkların bir nevi editörlük görevi yaptıkları da söylenebilir. Bu sebeple de belli bir ilmi seviyeye ulaşmış olmaları gerekiyordu. Ortaçağ İslâm dünyasında verrâklık yapmasının yanında eser telif eden birçok âlim ve şair yetişmiştir. Adı tesbit edilebilen ilk verrâk Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr'dır (ö. 131/748'den önce). İbn Tayfûr olarak da bilinen İbn Ebû Tâhir (ö. 280/893), Ebû Hayyân et-Tevhidî, Dîneverî, Yâkût el-Hamevî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Muhammed et-Tirmizî ve İbnü'n-Nedîm de verrâktı.

Verrâklar bir eserin telif sürecindeki imlâ, semâ', kıraat, ruhsat ve icâzet gibi safhaları gerçekleştirmişler, birçok eserin ortaya çıkmasında ve okuyucuya ulaşmasında önemli rol oynamışlardır. Nitekim ilk asırlarda telif edilen eserlerin rivayet zincirinde birçok verrâkın adına rastlamak mümkündür (Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 584-586). Bazı şairlerin sözlü olarak rivayet edilen şiirlerinin derlenip divanlarının oluşturulmasında da verrâkların büyük payı vardır. Meselâ Abbâsîler'in meşhur bürokratı ve *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb* adlı eserin müellifi Ceşiyârî'nin (ö. 331/942-43) verrâkı olan Ahmed b. Ahmed b. Ahî eş-Şâfî, Buhtürî'nin ve diğer bazı şairlerin divanlarını tertip etmiştir. Birçok müellif kaleme aldığı eserleri verrâklar aracılığıyla istinsah ettirdiği gibi verrâklar da bazı müelliflerin ölümünden sonra elde ettikleri eserlerini istinsah yoluyla çoğaltmışlardır. Ünlü tarihçi Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin yazıp imlâ yoluyla kimseye okutmadığı, günümüze ulaşmayan *Edebü'n-nüfûsî'l-ceyyide ve'l-ahılâku'n-*

nefise adlı dört ciltlik eserini verrâk Ebû Saîd Ömer b. Ahmed ed-Dîneverî muhtemelen çoğaltmak amacıyla ondan almış, fakat Şam'a götürürken yolda soyulduğundan eserin iki cildi kaybolmuştur. Ebû'l-Kâsım el-Begavî el-Verrâk, içlerinde babasının ve dedesinin kitaplarıyla Yahyâ b. Saîd el-Ümevî'nin *el-Megâzî* adlı eserinin de bulunduğu yüzlerce kitabı istinsah edip sattığını söyler. Verrâklar, özellikle IV. (X.) yüzyıldan itibaren dükkânlarında birçok eserin güvenilir nüshalarını bulundurup isteyenlere orijinallerini veya kopyalarını satarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Sem'ânî'ye göre başlangıçta verrâk tabiri sadece Kur'an ve hadis yanında diğer bazı eserleri kopya eden kimseler için kullanılırken daha sonra Bağdat'ta kâğıt satanlara da bu ad verilmiştir (*el-Ensâb*, V, 584). Zamanla verrâk kelimesinin kullanım alanı daha da genişlemiş, yazı malzemeleri ve kitap alım satımı da verrâkların faaliyet alanlarına girmiş, III. (IX.) yüzyıldan itibaren bu kelime kitap satanları da ifade etmeye başlamıştır. Yâkût el-Hamevî, İbnü'n-Nedîm'den bahsederken, "... verrâktı, kitap satıyordu" demektedir. VIII. (XIV.) yüzyılda *'Uyûnü't-tevârih* ve *Fevâtü'l-Vefeyât* müellifi tarihçi ve sahaf Muhammed b. Şâkir ile Ahmed b. İbrâhim gibi verrâkların "Kütübî" nisbesiyle anıldığı görülmektedir. Verrâklık mesleğinin üç dönem geçirdiği anlaşılmaktadır: İstinsah dönemi, yazı malzemelerinin satışı ve kitapların ciltlenmesi dönemi, kitap satışı dönemi. Ancak bu dönemler birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamıştır. Meselâ ilk üç asrı kapsayan istinsah döneminde kitap satışına rastlandığı gibi IV. (X.) yüzyıldan itibaren yoğunlaşan kitap satışı devrinde de istinsah faaliyetleri devam ediyordu. İslâm ülkelerinde imal edilmeye başlandıktan sonra kâğıdın verrâk dükkânlarında satıldığına dair kayıtlara rastlandığı halde kaynaklarda diğer yazı malzemelerinin ticareti ve cilt yapımıyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Şüphesiz Emevîler döneminde de bu mesleği icra eden ve verrâk unvanını taşıyan kimseler vardı, fakat bu döneme ait kaynakların yetersizliği sebebiyle verrâklara ve faaliyetlerine dair fazla bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Yazı malzemesi olarak kullanılan taş, kemik, bitki yaprakları ve derinin sağlanmasının güçlüğü, Mısır papirüsünün de pahalı olması yüzünden verrâklık Emevîler devrinde kayda değer bir gelişme göstermemiştir. Resmî belgelerin yazılı olduğu papirüsle-

rin, pahalı olmaları sebebiyle üzerindeki yazıların silinerek yeni belgeler için kullanıldığı bilinmektedir. Emevîler döneminde verrâkların en önemli meşguliyeti Kur'an ve hadis rivayetlerinden oluşan sayfeleri istinsah etmekten ibaretti. Her ne kadar kâğıdın kullanımı Hz. Ömer devrine kadar götürülebiliyorsa da kültür alanında gerçekleşen önemli gelişmeler, II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında kâğıdın İslâm coğrafyasında imal edilmesi ve yaygın olarak kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Smerkant'ta başlayan kâğıt imali kısa zamanda Horasan, Bağdat, Şam, Trablus, Halep, Hama, Kahire gibi merkezlere yayılmış, ardından Endülüs'e ulaşmış, bu bölgelerde kâğıt imalâthaneleri açılmış, ucuzlayan fiyatları kâğıdın kitap telifinde kullanılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Abbâsîler döneminde İslâm rönesansının oluşmasında kâğıdın önemli payı olmuş, çeşitli konularda telif ve istinsah edilen binlerce eser sayesinde 10.000-100.000 kitap arasında değişen koleksiyonlar içeren önemli kütüphaneler kurulmuştur. Bu devirde telif ve tercüme faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasıyla birlikte verrâklık mesleği büyük gelişme göstermiş ve altın çağını yaşamıştır. Kur'an ve hadisle ilgili çalışmalar yanında gramer, tarih, edebiyat, felsefe ve temel bilimlerde yazılan eserlerin istinsahı ve satışı yazı malzemelerinin ticaretine büyük ivme kazandırmış, çeşitli şehirlerde istinsah ettirdikleri kitapların, ayrıca kırtasiye ürünlerinin satışını yapan birçok kitapçı dükkânı açılmıştır. II. (VIII.) yüzyılın sonlarında Bağdat'ta verrâk dükkânlarının bulunduğu bilinmektedir. Kaynaklarda, bu şehrin kitap telifi ve istinsahı yanında kitap ticaretinin en önemli merkezi olduğu kaydedilir. Halife Hârûnürreşid ve Me'mûn dönemlerinde Beytülhikme'de verrâk olarak çalışan İran asıllı Allân b. Hasan eş-Şuûbî'nin (ö. 218/833'ten sonra) aynı zamanda Sûkulverrâkın'de kitap istinsah edip sattığı bir dükkânı mevcuttu. Yâkût el-Hamevî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin bir âlimle birlikte kitapçılar çarşısında bir dükkânının bulunduğu nakleder. Ebû'l-Ferec'in, Bağdat'taki zengin kitapçılar çarşısından kitabının telifinde faydalandığı birçok eser satın aldığına dair rivayetler kaynaklarda yer almaktadır. Aynı dönemde Bağdat'ta kitap satın alınabilen, okunabilen, kitap istinsahı için sipariş verilebilen "hânût" veya "dükkân" denilen yerler açılmıştı. Bu dükkânları işleten verrâklar istenilen kitapları ya bizzat

istinsah ediyor veya kendileri için çalışan müstensihlere yaptırıyordu. Meselâ Ali b. Ahmed b. Ebû Dücâne el-Misrî bu çarşıda kitap istinsahiyla meşgul olan verrâklar-dandı.

III. (IX.) yüzyılda Bağdat'ın doğusundaki Rusâfe'de ve batısındaki Kerh bölgesinde kitapçılar çarşısı (sûku'l-verrâkîn, sûku'l-kütüb) bulunmaktaydı. İbnü'n-Nedîm, İbn Ebû Tâhir Tayfûr'dan bahsederken onun bir süre mekteplerde hocalık yaptıktan sonra Bağdat'ın doğusundaki verrâklar çarşısında kitap telifi, istinsahı ve ticaretiyle uğraştığını söyler (*el-Fihrist*, I, 146). Aynı yüzyılda verrâkların ve bunlara bağlı olarak çalışan müstensihlerin istinsah ettiği çok sayıda eserle Bağdat'ta kitap ticareti son derece gelişmişti. Yâkût el-Hamevî, Yahyâ b. Muhammed el-Erzenî'nin (ö. 415/1024) her gün öğleden sonra Bağdat'ta Sûkulkütüb'e giderek Sa'leb'in *Kitâbü'l-Faşîh*'ini istinsah edip yarım dinara sattığını ve bu parayla et, meyve, nebîz satın aldığını nakleder (*Mu'cemü'l-üdebâ'*, VI, 2830). Ya'kübî yine bu yüzyılın sonlarında Bağdat'ta 100'den fazla verrâk dükkânının bulunduğunu, Hatîb el-Bağdâdî de bunların kitapla dolu olduğunu söyler. Makâme türünün ilk müelliflerinden olan Muhammed b. Ahmed el-Ezdî, İsfahanlılar'a karşı Bağdat'ı övmüş, aralarında hattat ve verrâkların da bulunduğu birçok sanat ve meslek erbabını sayarak Bağdat'taki gibi İsfahan'da da bunların olup olmadığını sormuştu (*Hikâyetü Ebi'l-Kâsım el-Bağdâdî*, s. 24).

Ortaçağ İslâm dünyasının önemli kitap merkezlerinden biri de Kahire şehriydi. Bugün Kahire'ye dahil olan Fustat'ta Tolunoğulları ve İhşîdiler zamanında dükkânlarında münazara ve mübâheselerin yapıldığı büyük verrâklar çarşısı vardı. Verrâk esnafının yoğun olarak bulunduğu bu çarşı Amr b. Âs Camii civarındaydı. Fustat ayrıca kâğıt imal edilen önemli merkezlerden biriydi, "varakulmansûrî" denilen kâğıt çeşidi burada üreilmekteydi. Dil âlimi Vellâd III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında gittiği Mısır'da yerleşmiş, çocuklarıyla burada uzun yıllar verrâklık yapmış, gramere dair birçok eseri Irak'tan getirip satarak bu bölgede gramer geleneğinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Kâtip Abdülmü'min b. Abdurrahman el-Kâtib de (İzzeddin İbnü'l-Acemî) Halep'ten Kahire'ye göç etmiş, burada kitap ticaretiyle uğraşarak büyük servet edinmiştir. Kaynaklarda Memlûkler döneminde de Kahire'de birçok kitap çarşısının varlığından söz edilir. Memlûk tarihçisi Makrîzî'nin (ö.

846/1442) yaşadığı dönemde verrâklarla (kâğıt satıcıları) kütübiyyîn (kitapçılar) ayrı ayrı çarşılarda bulunuyordu. Makrîzî verrâk çarşılarından (Sûkulverrâkîn) sadece isimlerini zikrederek bahsettikten sonra kitapçılar çarşısıyla ilgili şu bilgiyi verir: "Sûkulkütübiyyîn: Bu çarşı Sâğa ile Sâlihiyye Medresesi arasındadır. Muhtemelen 700 (1301) yılından sonra inşa edilmiştir. Mâristân-ı Mansûrî Vakfı'na bağlıdır. Daha önce eski Mısır'da (Fustat), Amr b. Âs Camii'nin doğu tarafında Amr'ın evi civarındaki Zukâkulkanâdil'in baş tarafındaydı. 780 (1378) yılından sonraki bir tarihte bazı kalıntıları görmüştüm, ancak şimdi tamamen kaybolmuştur ve yerini bile tayin etmek güçtür. Kitapçılar çarşısı, daha sonra Akmer Camii'nin yanında bulunan Sûkuddecâcîn ile Ruknülmuhalak'ın yanında yer alan Sûkulhusariyyîn arasındaki hana nakledilmiştir. Kitaplar buradaki hanın altında olan meskenler dolayısıyla meydana gelen rutubetten zarar görünce kitapçılar aynı mahalde bulunan bugünkü yerlerine geçtiler. Bu çarşı ilim sahiplerinin bir buluşma yeriydi" (*el-Hıttat*, II, 102). Makrîzî, Kahire'de Sûkulverrâkîn dışında eski kâğıtçılar çarşısının (Sûkulverrâkîni'l-kadîme) ve Hâkim Camii'nin yakınlarında da verrâklara ait bir bölgenin (Hâretülverrâkîn) yer aldığını belirtir. Öte yandan Mekke de Memlûkler döneminde önemli ölçüde kitap ticaretine sahne olmaktaydı ve burada birçok verrâk dükkânı mevcuttu. Ezraki'nin nakline göre Memlûkler zamanında Mekke'de sahaflar Mesfele semtinde Benî Cumah mahallesinde, daha önce sahâbeden Safvân b. Ümeyye'ye ait Dârü Mısır denilen binada faaliyet göstermekteydi (*Ahbârü Mekke*, II, 263).

Kuzey Afrika'da Fas ve Merakeş de kitap alışverişinin yapıldığı önemli birer kültür merkeziydi. Endülüs'te ve Mısır'daki zengin kütüphanelerin bazılarında bulunan kitaplar çeşitli yollarla buradaki kitap çarşılarına intikal etmişti. Fas'ta Murâbıtlar döneminde de bir verrâklar çarşısı vardı, ancak verrâklık altın dönemini Muvahhidler devrinde yaşamıştır. Karaviyyîn Camii'nin kapılarından birinin adı Bâbüverrâkîn idi. Muvahhidî hükümdarları Ebû Yûsuf el-Mansûr (1184-1199) ve oğlu Muhammed Nâsır-Lidînilâh döneminde Fas şehrinde 400 kâğıt imalâthanesi vardı. XVI-XVII. yüzyıllarda da Fas'ta kitap ticareti oldukça gelişmişti. Bölgenin önemli şehirlerinde bilhassa medreselerin bulunduğu bölgelerde her hafta kitap müzayedeleri yapılmaktaydı. *Vaşîü*

İfrikiyye müellifi Hasan el-Vezzân XVI. yüzyılda Fas'ta otuz sahafın olduğunu kaydeder.

Endülüs'te özellikle İşbiliye (Sevilla) ve Kurtuba (Cordoba) şehirleri kitap ticaretinin geliştiği önemli bölgelerdendi. Makkarî, Halife II. Hakem'in (961-976) saray kütüphanesine kitap satın almaları için birçok tüccarı çeşitli memleketlere gönderdiğini, Kurtuba'daki sarayında istinsah ve cilt yapımı için görevliler çalıştığını söyler. Onun hilâfeti döneminde birçok verrâkın İspanya'ya gelip yerleştiği de bilinmektedir. Öte yandan kâğıt imalâtı da Endülüs'te oldukça gelişmişti. Şâtibe'de (Jativa) imal edilen çok kaliteli kâğıtlar "Şâtibi" diye adlandırılmaktaydı. Yâkût el-Hamevî Şâtibe'den bahsederken bu şehrin yetiştirdiği âlimler ve imal edip sattığı kâğıtlarla tanındığını bildirir. Kitap ticaretinin yoğunluk kazandığı merkezlerden biri de Belensiye (Valencia) idi. Kurtuba kâdîlcemâası olan ve Âmirîler zamanında vezirlik yapan Ebû'l-Mutarriif İbn Futays'ın kütüphanesi için devamlı kitap istinsah eden altı verrâk görevliydi. Öldüğünde kitapları Kurtuba'da düzenlenen ve yaklaşık bir yıl süren müzayedelerde satılınca 40.000 dinar gelir elde edilmişti. Endülüs ulemâsının özellikle hac ziyaretleri dolayısıyla önemli ilim merkezlerine gittiğinde ülkelerine dönerken buradaki verrâklardan birçok kitap satın aldığı bilinmektedir. Zehebî de Kurtuba Kadısı Münzir b. Saîd'in hac dönüşü çok sayıda kitap getirdiğini nakleder.

Şam'da verrâklar Emeviyye Camii'nin etrafında toplanmıştı. İbn Battûta, Emeviyye Camii'nin doğusunda Bâb-ı Ceyrûn'un karşısında kitapçılarla (havânitü'l-kütübiyyîn) yazı malzemesi satan verrâkların ayrı ayrı çarşılarında bulunduğunu söyler. Muhibbî de bir kitap müzayedesini dolayısıyla Emeviyye Camii'nin kuzey duvarının arkasındaki kitapçı dükkânlarından söz eder. Muhaddis İbn Cevsâ'nın verrâkı olup İbn Futays diye tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Kureşî (ö. 350/961) bu çarşıda verrâklık yapıyordu. Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, Şam'daki mescidleri anlatırken bunlardan birinin eski verrâklar çarşısının yakınında olduğunu belirtir. Ancak İbnü'l-İmâd'ın naklettiğine göre 26 Şevval 740 (25 Nisan 1340) tarihinde Şam'da çıkan büyük bir yangında kitapçılar çarşısı ile kâğıtçılar çarşısı yanmıştır. Kâğıt ticaretinin çok geliştiği Buhara ve Semerkant'ta da büyük verrâklar çarşısı vardı. Semerkant'taki kâğıt satıcılarının faaliyet gösterdiği büyük hana çeşitli ülkelerden

kâğıt ticareti yapan kimseler geliyordu. İsfahan'da kâğıtçılar, ciltçiler ve kitap satıcıları büyük bir meydanın batısında yer almaktaydı.

İbnü'n-Nedîm'in naklettiğine göre Câhiz, Basra'daki verrâk dükkânlarını kiralar ve geceyi buralarda kitap okumakla geçirirdi. İbn Düreyd de İbnü's-Sikkî'tin mantığa dair bir eserinin öğretimleriyle ilgili rivayetinde Basralı verrâklardan bahseder. Basralı bir verrâk, Hafîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ʿAyn* adlı eserini Horasan'dan bu şehre getirerek 50 dinara satmıştı. Horasanlı hadis âlimi Ebû Recâ Matar b. Tahmân el-Verrâk da Basra'da verrâklık yapıyordu. Hatîb el-Bağdâdî, Basra'daki verrâklar çarşısında Ebû'l-Aynâ ile bir kitap dellâli arasında geçen hadiseyi uzun uzadıya nakleder. Zeyd b. Rifâa el-Hâşimî ve arkadaşları, felsefî görüşlerini yaymak için yazdıkları risâleleri *Resâ'ilü İhvânî's-Şafâ* adıyla derleyip Basra'daki verrâklar çarşısında dağıtmışlardı. Halep'te de verrâklar çarşısı mevcuttu; yazısının güzelliği ve imlâsının doğruluğu ile tanınan Ebû Cürâde el-Halebî bu çarşıda verrâklık yapıyordu. Öte yandan ünlü şair Mütenebbî'nin, gençliğinde sık sık Küfe'deki verrâklar çarşısına giderek verrâkların derledikleri kitapları okuduğu nakledilir.

Verrâklar, dükkânlarında kitap sattıkları gibi kitap müzayedeleri de düzenliyor ve bu müzayedeleri dellâllar vasıtasıyla gerçekleştiriyordu. Yâkût el-Hamevî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'ye ait *Kitâbü'l-Eğânî* adlı eserin müsveddesinin verrâklar çarşısında müzayedeye ile nasıl satıldığını anlatır. İbnü'l-Kiftî, Yûsuf b. Hurrezâd en-Neceyrûmî'den söz ederken onun yazısı güzel olmamakla beraber yazdıklarının çok güvenilir kabul edildiğini, bu sebeple müzayedelerde dellâlların bazı kitaplar için "Neceyrûmî'nin hattıyla" diyerek müzayedeye katılanların dikkatini çektiğini söyler. Câhiz, arkadaşı Vezir Muhammed b. Abdülmelik İbnü'z-Zeyyât'a hediye ettiği Sîbeveyhi'nin eserini Bağdat'taki bir kitap mezatından satın almıştı. Muhibbî, edip ve şair Ebû Bekir b. Mansûr b. Berekât el-Ömerî'nin Ermeviyye Camii'nin kuzey yönündeki kitap çarşısında yapılan bir müzayedede Hanbelî Kadısı Ahmed b. Muhammed eş-Şüveykî'den satın aldığı Harîrî'nin *Maqâmâtı*' ve Safedî'nin *Lezzetü's-semʿ* adlı kitapları konusunda İsmâil en-Nablusî ile arasında geçen tartışmalı müzayedeye olayını ayrıntılı biçimde anlatır. Hatîb el-Bağdâdî de Bağdat'taki bir kitap müzayedesinde Ali b. Muhammed el-Fasîhî ile Hatîb et-Tebrîzî arasındaki sohbeti nakleder.

İbn Ebû Usaybia'nın rivayetine göre İbn Sînâ henüz meşhur olmadığı dönemde bir gün Sûkulverrâk'ine gider. Dellâl satışını yaptığı bir kitabı ona gösterip almasını tavsiye eder, İbn Sînâ almak istemeyince de, "Bu kitabı al, sahibinin paraya ihtiyacı var; 3 dirhem gibi ucuz bir fiyata satıyor" der. Bunun üzerine İbn Sînâ kitabı satın alır. Evine gidip kitabı incelediğinde Fârâbî'nin *Mâ Baʿde't-Tabîʿa* adlı eseri olduğunu görür ve çok sevinir. Tâceddin es-Sübkî dellâlların dikkat etmesi gereken hususlar için şunları söyler: "Dellâlül-kütübler dinî kitapları değerini bilemeyecek yahut tenkit ve zem için alacak olan kimselere satmamalı, sapık mezheplerin, müneccimlerin kitaplarıyla Antere hikâyeleri ve benzeri yalan/uydurma kitapları da satışa sunmamalıdır. Bir kâfire mushaf, fıkıh ve hadis kitapları satması da helâl olmaz."

Ticarî faaliyetlerinden dolayı verrâkların nasıl bir denetime tâbi oldukları bilinmemektedir. Çarşı pazarında faaliyetlerin düzenlenmesinden ve fiyatlarını tesbitinden bahseden hisbe kitapları verrâklarla ilgili hususlara hiç değinmez. Öyle anlaşılıyor ki verrâklar kitap fiyatlarını tesbitte bir denetime tâbi değildi. Sattıkları kitapların konu bakımından denetlenip denetlenmediğine dair kayda değer bir bilgi de yoktur. Sadece Zehebî iki Abbâsî halifesi döneminde bazı kitapların satışına yasak getirildiğini belirtir. Mu'tazîd-Billâh devrindeki (892-902) olayları anlatırken Mu'tazîd'in müneccimlerin ve kıssahanların faaliyetlerini yasakladığını, kitap satıcılarının da felsefe ve cedelle ilgili kitapları satmamaları hususunda uyarıldığını söyler. Halife Muktedir-Billâh devrinde (908-932) ise Hallâc-ı Mansûr'un öldürülmesinden sonra bazı verrâkların çağrılıp Hallâc'ın hiçbir kitabını alıp satmayacaklarına dair yemin ettirildiğini nakleder.

Verrâk çarşıları aynı zamanda âlimlerin, şairlerin ve ediplerin toplantı mekânlarıydı. Bu çarşılardaki dükkânlarda bir araya gelinir, ilmî ve edebî meseleler müzakere edilir, çeşitli konularda fikir alışverişinde bulunulurdu. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de Bağdat çarşılarını anlatırken burada âlimlerin ve şairlerin toplandığı büyük bir verrâklar çarşısının varlığından söz eder. İbnü'l-Kiftî, Abdullah b. Hânî el-Ezdi'nin Bağdat'ta bir dükkânının olduğunu, kitap istinsah ettiğini, ediplerin onun dükkânında bir araya gelerek edebî konularda müzakereler yaptığını söyler. Dellâlülkütüb diye tanınan Sa'd b. Ali el-Verrâk aynı zamanda bir şairdi ve dükkânında edebî

sohbetler yapılırdı. Yâkût el-Hamevî'nin *Kitâbü'd-Diyârât*'tan naklettiği bir anekdota göre Ruha'da Saîd adlı bir verrâkın dükkânında edebiyat meclisleri tertip edilir, Şam'dan ve Mısır diyarından gelen şairler burada şiirlerini okurdu. *Muʿcemü'l-üdebâ*'da, bir verrâk dükkânında *Kitâbü'l-Eğânî* müellifi Ebû'l-Ferec el-İsfahânî ile şair Ebû'l-Hüseyn Ali arasında bir beyit üzerinde yapılan mübâhese anlatılır. Ebû Nuvâs, Ebû'l-Atâhiye, Di'bil ve Amr b. Abdülmelik de verrâklar çarşısına sıkça uğrayan şairlerdendi. İbnü'l-Veddâ'nın Bağdat'taki kitapçı dükkânı da ulemânın buluşma yeri idi. Bu dükkânlardaki meclisler muhtemelen geceleri de devam ediyordu, zira Ebû'l-Ganâim el-Habeşî'nin yirmi yıl her gece kitapçılar çarşısına gittiği nakledilir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Muqâbesât* adlı eserinde verrâklar çarşısında Bâbüttâk ile Bâbülharrânî'de yapılan felsefî müzakereleri anlatır. Öte yandan verrâkların kitap telifine de katkıda bulduklarını görmektedir. Özellikle devlet adamları bir âlime kitap yazdırmak istediklerinde verrâklardan yardım almaktaydı. Halife Me'mûn, ünlü dil bilgini ve müfessir Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan Arap grameriyle ilgili bir eser yazmasını istediği zaman ona bir oda ile câriyeler ve hizmetçiler tahsis edip ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra verrâkları gönderip söylediklerini kaydetmelerini istemiş ve Ferrâ iki yılda *Kitâbü'l-Hudûd* adlı eserini telif etmiştir.

İlk asırlarda kitap telif usullerinden biri olan imlâ yoluyla yazılan eserlerin bir bölümü "Emâlî" adıyla anılıyordu. İbn Düreyd, Sa'leb, Zeccâc, İbnü'l-Enbârî, Ebû Ali el-Kâfî, İbnü'l-Hâcib, İbn Hacer el-Askalânî ve Ebû'l-Alâ el-Maarrî bu metotla eser telif eden müelliflerden birkaçıdır. Nitekim Halife Me'mûn, gramerci Ferrâ'yı bazı eserlerin telifi için Bağdat'a getirttiğinde Ferrâ tefsire dair kitabını bir ders halkasında imlâ yoluyla yazdırmaya başlamıştı (Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*², VI, 2814). Verrâklar da âlimlerin derslerine katılıp tuttukları notları diğer öğrencilerin notlarıyla karşılaştırarak bir eser meydana getirmekte, daha sonra bu eseri istinsah edip satmaktaydı. Kaynaklarda âlimlerin derslerinde bulunarak aldıkları notları kitap haline getiren özel verrâklardan da söz edilir. İbnü'l-Kiftî'nin kaydettiğine göre, İshak b. Cüneyd el-Bezzâz el-Basrî, Verrâku İbn Düreyd olarak tanınmıştı. Câhiz'in, Huneyn b. İshak, Vâkıdî, Ferrâ ve Müberred'in de özel verrâklar olduğu bilinmektedir. Derslerde veya ders dışın-

da bu âlimlerin söylediklerini kaydeden verrâklar, daha sonra notlarından oluşturdıkları eseri hocanın huzurunda okuyup doğruluğunu tasdik ettirir (icâze veya semâ'), böylece eserin güvenilir bir nüshasını ortaya koyarlardı.

Verrâkların yaptığı işlerden biri de kendilerinden istenilen eserleri istinsah ederek veya ettirerek satışa sunmaktır. Aynı zamanda verrâklık yapan muhaddis İbnü'l-Hâdibe el-Bağdâdî, büyük talep olduğu için Müslim'in hadis külliyyatını bir yıl içinde yedi defa yazdığını söyler. İmam Şâfiî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kitaplarını okumak için istinsah ettirmeyi düşününce kâtibine 100 dinar vermiş, verrâkları toplayarak istinsahı bir gecede bitirmelerini istemiş, verrâklar da bu işi bir gecede tamamlamıştır. İlk asırlarda istinsah işi genellikle ilim adamı olan verrâklar tarafından yürütülürken zamanla Arap yazısının gelişip estetik bir nitelik kazanmasıyla birlikte ünlü hattatlar da istinsah faaliyetlerine katılmaya başlamıştır. Özellikle halifelerin ve devlet adamlarının kendi kütüphaneleri için sanat değeri olan yazma eserleri sipariş etmeleri verrâkları hattatlarla iş birliği yapmaya yöneltmiştir. Bazı verrâkların da sanat değeri yüksek eserler meydana getirdikleri bilinmektedir. Fakat meşhur hattatların yazdıkları eserler estetik bakımdan bir değere sahipse de metnin doğruluğu açısından ilk asırlarda âlim verrâk ve müstensihlerin istinsah ettikleri eserlere göre daha az güvenilir sayılırdı.

Yâkût el-Hamevî'nin rivayet ettiğine göre İsmâil b. Subeyh el-Kâtib, Hârûn-ürreşid zamanında Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'yı Basra'dan Bağdat'a getirttiğinde verrâklık yapan Ebü'l-Hasan Ali b. Müğire el-Esrem'i bir eve kapatıp kapıyı kilitlemiş ve kendisine Ebû Ubeyde'nin eserlerini vererek istinsah etmesini istemiştir. Bu hadiseyi nakleden Ebû Mishel Abdülvehhâb kendisinin de bir grup arkadaşıyla birlikte Esrem'e yardımcı olduğunu söyler. Esrem istinsah edilecek kitabı ve gerekli malzemeyi onlara verip acele etmelerini istiyor, onlar da kitapları istinsah edip zamanında teslim ediyor, Esrem istinsah edilen kısımları Ebû Ubeyde'ye okuyordu. İbnü'l-Hutay'e diye tanınan Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Lahmî yazısının güzelliğiyle meşhurdur, hanımı ve kızı da onun yazısını ustalıkla taklit edebiliyordu. Kendisinden bir kitabın istinsahı istendiğinde kitap cüzleri üçe bölünüp yazılıyordu. Bu şekilde birçok eseri istinsah edip satmışlardı.

Eser istinsahında farklı yazı şekilleri kullanılmakla birlikte verrâklar, kendilerine mahsus "verrâki hattı" denilen ve muhakkak yazısına benzeyen bir yazı geliştirmişlerdi. Habîb Zeyyât, muhakkak yazısında olduğu gibi harfleri yayvan olan bu yazı çeşidinin kullanılmasını verrâkların daha çok kâr etme amacı gütmeleriyle ilişkilendirmektedir. Zira bu hatla yazılan eserler diğer yazı çeşitleriyle yazılanlara göre daha hacimli olurdu. Verrâklar da ismarlanan eserler için sayfa başına ücret aldığından söz konusu yazı tercih ediliyordu. İbn Asâkir, Hüseyin b. Ahmed en-Nîsâbü'rî'nin kendi hattıyla 1300 cüz olan *Müsned*'inin verrâkların hattıyla 3000 cüz tuttuğunu, yine Nîsâbü'rî'nin on küsur cüzde yazdığı Ebû Bekir es-Siddîk'in *Müsned*'ini verrâkların altmışın üzerinde cüze çıkardığını nakleder.

Verrâklar kütüphanelerde de kitap istinsahıyla görevlendirilmiştir. Abbâsî Veziri Ebü'l-Fazl'ın kütüphanesinde, Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'ın Kahire'deki kütüphanesiyle İspanya'da Halife II. Hakem'in kütüphanesinde verrâkların görevlendirildiği bilinmektedir. Ammâroğulları'nın Trablus'taki kütüphanesinde 180 verrâk çalışıyor ve bunların otuzu sürekli kitap istinsah ediyordu. VII. (XIII.) yüzyılın ortalarında Eyyübîler'in Dimaşk kolu hükümdarlarından el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Hayş'in veziri Ebü'l-Hasan Emînüddeve b. Gazâl'in kütüphanesinde de birçok verrâk görev yapmaktaydı. İbn Gazâl, İbn Asâkir'in seksen ciltlik *Târîhu medîneti Dimaşk*'ini istinsah ettirmek istediğinde kısa zamanda yazabilmeleri için eseri kütüphanesindeki on verrâk arasında bölüştürmüş, buna rağmen eserin istinsahı iki yılda tamamlanamamıştır.

Tabakat kitaplarındaki kayıtlardan bazı verrâkların eser istinsahından kazandıkları parayla rahatça geçinebildikleri öğrenilmektedir. İbnü'l-Heysem, Öklid'in geometriye dair kitabıyla Batlamyus'un *Almagest*'inin Arapça tercümelerini istinsah edip bir yıllık geçimini sağlamıştı. Yâkût el-Hamevî, Hasan b. Şihâb el-Ukberî'nin verrâklık yaparak 25.000 dirhem kazandığını, 5 dirheme satın aldığı kâğıtlara üç gecede Mütenebbî divanını yazarak 150-200 dirheme sattığını söylediğini nakleder. İbn Hacer el-Askalânî de İbn Şâkir el-Kütübî'nin çok fakir olduğunu ve kitap ticaretine girdikten sonra büyük servet elde ettiğini söylemektedir. Öte yandan yine kaynaklardaki bazı kayıtlardan birçok verrâkın istinsah yoluyla yeterli para kazanamamaktan şikâyet ettiği öğre-

nilmektedir. Nîsâbur'da elli yıl verrâklık yapan Ebû Hâtim en-Nîsâbü'rî'nin şöyle dediği rivayet edilir: "Verrâklık makbul olmayan bir meslektir / Mahrumiyettir, hastalıkla dolu bir hayattır / Yaşarsam yiyecek bir şey olmadan yaşarım / Ölüsem bir kefenim olmadan ölürüm." Ünlü verrâklardan Ebû Hayyân et-Tevhîdî ise verrâklığı "uğursuzluk sanatı" diye niteler. Endülüslü şair İbn Sâre eş-Şenterî'nî dönemin hükümdarlarından ilgi göremeyip malî sıkıntıya düşünce verrâklık yapmaya başlamış, verrâklıkta da umduğunu bulamayınca şunları söylemiştir: "Verrâklık hayırsız bir meslektir / Onun yaprakları ve meyveleri mahrumiyettir / Bu işi yapanları terziye benzetirim / Çıplakları giydiren ama kendisi çıplaktır." Buna karşılık bu mesleği çok seven verrâklar da mevcuttur. Sem'ânî'nin anlattığına göre ölmek üzere olan bir verrâka son arzusu sorulduğunda, "Güzel yazı yazılabilecek bir kalem, akıcı bir mürekkep ve cilt yapmak için ince bir deri" cevabını vermiştir. Verrâklığı bırakıp kadılığa geçen Ebû Ubeyd Ali b. Hüseyin b. Harb el-Bağdâdî, kadılıktan ayda 120 dinar maaş almasına rağmen verrâklığı terkettiği için pişman olduğunu belirtmiştir.

Bazı verrâkların fazla para kazanmak için gayri meşrû yollara saptıkları kaydedilmektedir. İbnü'n-Nedîm, Abbâsîler döneminde bir kısım verrâkların halkın rağbet ettiği binbir gece masalları, hayvan hikâyeleri ve değişik coğrafyalardaki ülkeler gibi konularda aslı esas olmayan rivayetlerin yazılmasını teşvik ettiğini, hatta bazılarının kitap hazırladığını söyler (*el-Fihrist*, I, 308). İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde anılan ve müellifi belli olmayan birçok kitabın verrâklar tarafından para kazanmak amacıyla derlenmiş olması muhtemeldir. Verrâkların yaptığı gayri meşrû işlerden biri de meşhur müellifler adına eser derleyerek piyasaya sürmektir. Hammâd b. İshak, babası İshak b. İbrâhim el-Mevsilî'nin *Kitâbü'l-Eğâni*'nin kaynaklarından olan şarkılarla ilgili eserinin son şeklinin ona ait olmadığını, Bağdat'ın doğusundaki mahallelerden birinde Hanû'z-Zibî'de kitapçı dükkânı olan, babasının verrâkı Sindî b. Ali ve arkadaşı tarafından yazıldığını söyler. *Aḥbârü'l-kuḏât* müellifi Muhammed b. Halef Vekî'nin rivayetine göre de Mevsilî kitabın sadece bir bölümünün yazılmış, vefatından sonra izni olmadığı halde verrâkı bir arkadaşıyla birlikte eseri tamamlamıştır.

Bir kısım verrâklar, bir eseri daha yüksek fiyata satabilmek için müellifi huzu-

runda okunmadığından semâ' veya icâzet kaydı bulunmayan esere bununla ilgili kayıtlar düşmek, fazla tanınmayan bir müellifin eserini meşhur bir müellife nisbet etmek, eski tarihli istinsah kayıtları oluşturmak ve istinsah ettikleri eserlere ilâveler yapmak gibi işlere de tevessül ediyorlardı. Meşhur hattatlar tarafından istinsah edildiği için yüksek fiyatlarla satılan eserlerin taklitlerini yazdırıp satmak da kitap piyasasında rastlanan bir diğer uygulamaydı. Müzevir lakaplı Muhammed el-Ahdeb'in bir hattatın eserini son derece ustalıkla taklit edebildiği, hattatın kendisinin bile bunu aslından ayırt edemediği rivayet edilir. Şemseddin es-Sehâvî'nin nakline göre Sargatmışiyye imamı olan Hanefî âlimi Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Harîrî el-Kâhirî kitapları ve bunların hattatlarını tanıma konusunda derin bilgisi olan bir verrâktı. Ucuz fiyata aldığı kitapların üzerine "şunun hattıyla" kaydını koyar ve yüksek bir fiyatla satardı. İbn Hacer, yazısının güzelliğiyle tanınan İbnü'l-Vahid'in istinsah ettiği tezhipsiz ve ciltsiz mushafı 1000 dirheme, öğrencilerinin kendi yazısını taklit ederek yazdıkları mushafı da 400 dirheme satın alıp son sayfasına, "İbnü'l-Vahid yazdı" kaydını düşerek yine 1000 dirheme sattığını nakleder. Nahivci Hasan b. Abdullah es-Sayrafî kendisinden bir kitap istendiğinde onu talebelerine yazdırır ve sonuna, "Hasan b. Abdullah der ki bu kitap bana okundu ve tashih edildi" kaydını koyarak yüksek fiyata satardı. Şair Serî er-Reffâ aynı zamanda verrâktı. Küşâcım'in divanını istinsah ettiğinde arasının bozuk olduğu iki şairin beğenilen şiirlerinden bazılarını divana ilâve eder, böylece hem onun hacmini büyütür hem de bu iki şairin Küşâcım'in şiirlerini çalmakla itham edilmesine yol açardı.

Kaynaklarda verrâkların mesleklerini nasıl icra ettiklerine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Fi Medhi'l-virâka* adlı risâlesiyle Abdurrahman b. Ahmed b. Misk es-Sehâvî'nin *Tenvîku'n-nitâka fi 'ilmi'l-virâka* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Yâkût, Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ebû Bekir b. Müstenîr için yazdığı *Fi Zemmî'l-mu'allimin ve'l-verrâkin* adlı bir risâlesi olduğunu söyler. Kaynaklarda yer alan verrâklarla ilgili kayıtlardan hareketle birtakım bilgilere ulaşmak mümkünse de bunlar verrâklığın mahiyetini anlamaya yetecek ölçüde değildir. Bu konuya en geniş yeri veren müellif kendisi de bir verrâk olan Yâkût el-Hamevî'dir. *Mu'cemü'l-üdebâ'*da mevcut 1142 bi-

yografiden ellisi verrâklara aittir. Câhiz'in bugüne intikal etmeyen, verrâkları öven ve yeren iki risâlesi, muhtemelen biyografi kaynaklarında rastlanan verrâklarla ilgili anekdotlardan oluşmaktaydı.

Mâlikî fakihlerinden İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin *Kitâbü'l-Medhal ilâ tenmiyeti'l-a'mâl* adlı eserinde "Fasl fi niyyeti'l-verrâk ve keyfiyetihâ ve tahsinihâ" başlığını taşıyan bir bölüm vardır. Abderî verrâk kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm, hadis, fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerle ilgili eserlerin yazıldığı "varak"tan türemiş olması dolayısıyla verrâklığın kutsal bir meslek olduğunu, bu meslek mensuplarının İslâmî ilimlere hizmet etmek amacıyla çalıştıkları takdirde ibadet etmiş gibi sevap kazanacaklarını belirtir. Verrâkın evinden böyle bir niyetle çıkması, dükkânında kâğıdı hayırlı işlerde kullanacak kimselere satması, bunu Antere ve Battâl gibi yalan dolu hikâyelerin, hezeliyâtla ilgili eserlerin yazımında kullanacaklara satmaması gerektiğini kaydettikten sonra kâğıttan ne tür işlerde ve nasıl faydalanılacağına dair bilgiler verir (IV, 79-80). Kâğıdı satarken müşterinin kandırılmaması ve özellikleriyle ilgili doğru bilgi verilmesi hususunda verrâkları uyarır (IV, 81-82). Ayrıca müstensihlerin uyması gereken hususlarla ilgili olarak bazı bilgiler veren Abderî, mücellitliğin de dinî eserlerin muhafazasına yardım ettiği için kutsal bir meslek olduğunu söyler, mücellitliğin âdâbiyla ilgili başka tavsiyelerde bulunur ve kaçınılması gereken hususlara dikkat çeker (IV, 87-90). Abderî daha sonra hangi kitapların ciltlenmesi gerektiği üzerinde durur. Bâtil dinlere ait kitaplar, Tevrat ve İncil, Süryânî ve İbrânî gibi dillerle yazılmış eserler ciltlenmemelidir. Aksi takdirde bâtil fikirlerin yayılmasına, tahrif edilen Tevrat ve İncil'in uzun süre okunmasına yardım edilmiş olur (IV, 90-91). Ancak Abderî kitap satışıyla ilgili hususlarda hiç bilgi vermez. XIV. yüzyıl müelliflerinden Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'âm ve mübîdü'n-ni'âm* adlı eserinde verrâkların kâğıt satışı dolayısıyla yaptıkları ticarî faaliyetlere kısaca yer vermekle birlikte o da kitap satışı konusuna hiç temas etmez. Ona göre verrâklık en güzel mesleklerden biridir. Bu işle uğraşanlar, yazdıkları eserler dolayısıyla ilim adamları ile beraber olma şansını elde ettikleri için Allah'a şükretmelidir. Sübkî'ye göre de verrâklar kâğıt satışında faydalı kitap yazacak kişileri tercih etmeli, asılsız şeyler ve yalan haberler ihtiva eden eser yazacak olanlara kâğıt satmamalıdır. İslâm'ın ilk asırlarında çeşitli konulardaki rivayetlerin oluşum ve

aktarım sürecinde çok önemli bir rol oynayan verrâklar bu birikimin yazıya geçirilmesinde, yazı malzemelerinin temininde ve yazılan eserlerin çoğaltılıp satışa sunulmasında da önemli görevler ifa etmişlerdir. Sonraki asırlarda, telif ve istinsah edilen eserleri ilim tâliplerine ulaştırmak için verrâkların açtıkları dükkânlar ve bu dükkânların teşkil ettiği çarşılar birer kültür merkezine dönüşmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezrakî, *Ahbârü Mekke* (Melhas), II, 263; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 245; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, I, 4; Merzûbânî, *Mu'cemü's-su'arâ'* (nşr. F. Krenkow), Kahire 1354, s. 218; İbnü'n-Ne'dîm, *el-Fihrist* (Flügel), I, 42, 116, 138, 141, 146, 308; Muhammed b. Ahmed el-Ezdi, *Hikâyetü Ebi'l-Kâsım el-Bağdâdî* (nşr. Adam Mez), Heidelberg 1902, s. 24; Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Mukâbesât* (nşr. M. Tefvîk Hüseyin), Beyrut 1989, s. 127, 143; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1422/2001, IV, 67, 287-288; V, 12, 92; VI, 212; VII, 129; VIII, 602; XII, 287, 506; XIII, 339, 444, 567; XVI, 225-226; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârdî), V, 584-586; a.mlf., *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ* (nşr. M. Weisweiler), Beyrut 1401/1981, s. 164; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimaşk*, Beyrut 1996, II, 313; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd* (nşr. M. Behcet el-Eserî), Bağdad 1342, s. 26; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1993, I, 188, 275, 283, 425, 474; II, 615-616, 787; III, 1071, 1336; IV, 1644; V, 1713, 1966, 1970-1971, 2101; VI, 2397, 2814, 2830; a.e., *İrşâdü'l-erib* (nşr. D. S. Margoliouth), London 1911, V, 67, 164; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 39; II, 134, 286; IV, 8, 66-67; İbn Ebû Usaybia, *Üyünü'l-enbâ'*, Kahire 1299/1882, II, 3-4, 236; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 145; VI, 177; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XII, 552; XIV, 341; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 121-122; İbn Battûta, *Tuḥfetü'n-nüzzâr*, s. 107; Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'âm ve mübîdü'n-ni'âm*, Beyrut 1407/1986, s. 102, 110; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, II, 980; Makrîzî, *el-Hıta'*, I, 373, 376; II, 102; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 451; Makkarî, *Nefḥu'l-ḫib*, s. 385-386; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaüt), VII, 222; Muhibbî, *Hulâşatü'l-eser*, I, 101; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, s. 92; S. Khuda Bakhsh, *Studies: Indian and Islamic*, Delhi 1927, s. 47; Filib dî Tarrâzî, *Ḥazâ'inü'l-kütübi'l-'Arabiyye fi'l-hâfikayn*, Beyrut 1948, III, 911; Abdüllâtîf İbrâhîm, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 12-13; N. Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, Chicago 1967-72, II, 16, 46-48; III, 2-17, 36; Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 54; A. Raymond - G. Wiet, *Les marchés du Caire, traduction annotée du texte Maqrîzî*, Kahire 1979, s. 189; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, IV, 79-91; G. Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981, s. 221; a.mlf., *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh 1990, s. 271; Lutfullah Kârî, *el-Virâka ve'l-verrâkin fi'l-târihi'l-İslâmî*, Riyad 1982, s. 23-24, 60; M. Faris Jamil, *Islamic Wirakha Stationery during the Middle Ages* (doktora tezi,

1985), The University of Michigan, s. 160-162, 170, 173; Abdüssettâr el-Halveçî, *el-Mahtûtü'l-'Arabi*, Cidde 1409/1989, s. 121-122; Muhammed el-Menûni, *Târîhu'l-virâkati'l-Magribiyye*, Rabat 1412/1991, s. 21, 27; Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 62-63; Hâlid b. Abdülkerim b. Hammûd el-Bekr, *en-Neşâtü'l-İktisâdi fi'l-Endelûs fi 'aşri'l-imâre*, Riyad 1414/1993, s. 208; Sa'd b. Abdullah el-Bişri, *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fi 'aşri Mülûki'l-tavâ'if fi'l-Endelûs*, Riyad 1414/1993, s. 197-198, 207; Ali b. İbrâhim en-Nemle, *el-Virâka ve eşhürü a'lâmi'l-verrâkin*, Riyad 1995, s. 30, 35; H. Halm, "Al-Zahar, Dâr al-'ilm, al-Rasad. Forschungen- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras* (ed. U. Vermeulen – D. De Smet), Leuven 1995, s. 104-105; O. Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain*, Cambridge 1995, s. 195; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-'Arabiyyü'l-mahtûtü ve 'ilmü'l-mahtûtât*, Kahire 1418/1997, s. 155-156, 158-159, 167-230; a.mlf., "Hizânetü kütübi'l-Fâtmiyyîn hel bakîye minhâ şey'?", *MMMA* (Kahire), XLII/1 (1998), s. 12-13; Yahyâ Vehîb el-Cübürî, *el-Kitâb fi'l-ḥadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 67-70, 107, 123; Nuri Topaloğlu, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları*, İzmir 1999, s. 64-68; Abdülbâsit b. Yûsuf el-Garîb, *et-Turfe fi men nûsibe mine'l-'ulemâ' ilâ mihne ev ḥirfe*, Demmâm 1421/2000, s. 194-197; Safî Ali Muhammed, *el-Hareketü'l-'ilmiyye ve'l-edebîyye fi'l-Fuşṭât münzû'l-fethi'l-'Arabi ilâ nihâyeti'd-devleti'l-İḥşîdiyye*, Kahire 2000, s. 73; Hayrullah Saîd, *Verrâkû Bağdâd fi'l-'aşri'l-'Abbâsî*, Riyad 1421/2000, s. 305-306, 329-331, 441-550; a.mlf., "Rüvvâdü sükû'l-verrâkin", *Âfâku's-sekâfe ve'l-türâs*, V/19, Dübey 1418/1997, s. 21-24; İhsan Zünnün es-Sâmîrî, *el-Hayâtü'l-'ilmiyye zeme-ne's-Sâmâniyyîn: et-Târîhu's-sekâfi li-Horâsân ve bilâdi Mâverâ'innehr fi'l-ḳarneyni's-sâlis ve'r-râbi' li'l-ḥicre*, Beyrut 2001, s. 61; Abdülvehhâb b. İbrâhim Ebû Süleyman, *el-'Ulemâ' ve'l-üdebâ'u'l-verrâkûn fi'l-ḥicâz fi'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer el-hicrî*, Taif 1423/2002, s. 42; Hâle Şâkir, *el-Varâk ve'l-verrâkûn fi'l-'aşri'l-'Abbâsî*, Kahire 1424/2004, s. 139-141, 184, 205-209; Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abi Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture: A Ninth-Century Bookman in Baghdad*, London 2005, s. 14-15, 51-56; Âbid Süleyman el-Meşvehî, *Ticaretü'l-mahtûtât ve ṣuruku faḥşihâ ve taḳyîmihâ*, Kahire 2011, s. 34, 83, 90-91; a.mlf., "Ahlâkiyyâtü mihneti'l-virâka fi'l-ḥadâreti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Câmî'ati'l-Melik Su'ûd: el-Âdâb*, XV/2, Riyad 1423/2003, s. 421; J. Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi* (trc. Mustafa Macit Karagözoğlu), İstanbul 2012, s. 59; Qazi Ahmadmian Akhtar, "The Art of Warakat during the Abbasid Period", *JC*, IX/1 (1935), s. 132-133; Habib Zeyyât, "el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'l-İslâm", *el-Meşrik*, XLI, Beyrut 1947, s. 306, 311-312, 319; J. Ribera, "el-Mektebât ve hüvâtü'l-kütüb fi İsbânya'l-İslâmiyye" (trc. Cemâl M. Muhriz), *MMMA* (Kahire), V/1 (1959), s. 92-94; Charles C. Stewart, "A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa", *Hespêris Tamuda*, XI, Rabat 1970, s. 244; Yahyâ Mahmûd Sââtî, "Melâmiḥ min târîhi ticâreti'l-kütüb fi'l-İslâm", *el-'Uşûr*, I, London 1986, s. 74-75, 78; Nâzım Reşîd, "Sa'd b. 'Alî el-Ḥazîrî el-mülekkâb bi-Dellâli'l-kütüb", *MMMA* (Küveyt),

XXXIII/1 (1989), s. 169-195; İrec Efşâr, "Şahhâfi ve Mücellidgeri", *Nâme-i Bahâristân*, III/2, Tahran 1381, s. 331; Abdülâzîz b. Râşid es-Süneydî, "el-Verrâkûn ve eşeruhüm fi'l-ḥayâti'l-'ilmiyye fi Mekke ḥilâle'l-'aşri'l-Memlûki", *Âlemü'l-kütüb*, XXV/1-2, Riyad 1424/2003, s. 3-56; Hamîd Selîm Gendümi, "Verrâkân ve Naḳs-i Ânhâ der Teves-sü'a-i Kitâbhânehâ", *Faşlnâme-i Kitâb*, XVII/1, Tahran 1385/2006, s. 243-247.

İSMAİL E. ERÜNSAL

VIDİNLİ MUSTAFA EFENDİ

(ö. 1855)

Osmanlı âlimi, müderris.

Bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Vidin'de doğdu. Bağdatlı İsmâil Paşa babasının adını Abdullah olarak zikreder (*Hediyetü'l-'ârifin*, II, 458). Muhammed Zâhid Keversî ise kendi hocaları İspirli İbrâhim Efendi ile Gümülcineli Ahmed Âsım Efendi hakkında bilgi verirken Vidinli Mustafa Efendi'yi ilkinin talebesi ve ikincinin hocası Karinâbâdlı Abdurrahman Efendi'nin hocası olarak anar, babasının adını da Ömer diye kaydeder (*et-Tahrîrü'l-vecîz*, s. 41, 46, 63). Mustafa Efendi temel dinî eğitimini memleketinde aldıktan sonra İstanbul'a gitti ve yüksek tahsiline İstanbul'daki Fâtih Camii Medresesi'nde devam etti. Ahîskalı Ali Fikri Efendi'nin talebesi olan İspirli İbrâhim Efendi'nin ders halkasına katıldı. Ali Fikri Efendi, kıyafet hususunda yapılması istenen Batı tarzı yenilikleri eleştirdiğinden Filibe'deki Şehâbeddin Medresesi'ne müderris olarak sürülünce İspirli İbrâhim Efendi'nin talebeleri de sürgün edilmiş bir hocaların talebesinden ders okumakla geleceklerinin tehlikeye düşeceği endişesiyle ders halkasından ayrıldılar. Bu arada Vidinli Mustafa Efendi ile Giritli Süleyman Efendi ders halkasından ayrılmak için hocalarından izin istedilerse de onun tavsiyesiyle öğrenimlerine devam ettiler ve icâzet alıp Fâtih Camii'nde müderris oldular. Sabahları ve ikindiden sonra, ayrıca tatil günlerinde ders veren, aynı zamanda icâzet verdiği yüzlerce mezunla zamanının en çok talebe yetiştiren hocası olan Mustafa Efendi talebe arasında Vidinli Hoca diye tanındı. Çeşitli ülke ve bölgelerde onun talebeleri müftü, müderris veya kadı olarak görev yaptılar. Son dönem Osmanlı ulemâsından Ahmed Cevdet Paşa, Şeyhülislâm Amasyalı Kara Halil Efendi, Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, Hoca Tahsin Efendi, Sadrazam Şirvânîzâde Mehmed Rüşüdü Paşa, Eski Zağralı Şerif Efendi, Uşaklı Nasuh Efendi, Karinâbâdlı Abdurrahman Efen-

di, İbrâhim Sıtkı Efendi, Şâkir Efendi ve Amasyalı Hoca Abdülkerim Efendi gibi şahsiyetler ondan ders aldı. Derslerinde talebeyle karşı tâvîzsiz tutumuyla bilinse de onlarla yaptığı ilmi tartışmalarda hakaniyete uygun davranır, haklı bulunduğu talebesinin hakkını teslim ederdi. Ahmed Cevdet Paşa'dan mantık ilmine dair *Burhân-ı Gelenbevi* adlı eseri arkadaşlarına okutmasını istemesinde olduğu gibi bazı talebelerini daha icâzet almadan ders vermeye teşvik ederdi. 1829-1840 yıllarında huzur derslerinde muhatap, 1840-1855 arasında mukarrir sıfatıyla bulundu. İlmî rütbesi Aralık 1844'te hâmise-i Süleymâniye'ye yükseltilen Vidinli 6 Mayıs 1855 tarihinde İstanbul'da vefat etti ve Edirnekapı dışında İbrâhim Halebî'nin yakınına defnedildi. Talebesi Hoca Tahsin Efendi'nin yazdığı ayak taşındaki tarih kitâbesi şöyledir: "Bekâyâ göçtü ol bahri-hakâyık / Vidinli Hâce nihrîr-i müdekkik / Yazıldı eşki-i Tahsin ile târîh / Vefat etti Vidinli muhakkik."

Eserleri. 1. Taḳrîru Mir'ât. Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-uşûl*'üne yazılmış bir hâşiyedir (İstanbul 1297, 1311). Vidinli'nin *Mir'ât*'ı okuttuğu sırada talebelerin tuttuğu notlardan meydana gelen kitap *Mir'ât*'ın en hacimli hâşiyelerinden biridir. Müellifin belâgat ve nahiv tahlillerine geniş yer verdiği hâşiyede Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl*, Sadrüşşerîa'nın *Tenḳîhu'l-uşûl* ve Teftâzânî'nin *et-Telvîḥ* adlı eserlerinden nakillerde bulunmuş, birçok yerde Mevlânâ Mehmed İzmîrî'nin *Mir'âtü'l-uşûl* hâşiyesinde Molla Hüsrev'e yaptığı itirazları aktarmıştır. **2. Risâletün imtiḥâniyyetün Ḥamîdiyye.** Hatîb el-Kazvîni'nin *Telḥîşü'l-Miftâḥ* adlı eserinde "İlâm-i ta'rîf" in mânâsıyla ilgili bir sözü üzerine Hamîdiye Medresesi imtihanı için 1854 yılında soru-cevap şeklinde yazılmıştır (baskı yeri yok, ts., çeşitli risâlelerin yer aldığı bir mecmua içinde, s. 55-60).

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa el-Vidinî, *Taḳrîru Mir'ât*, İstanbul 1311; a.mlf., *Risâletün imtiḥâniyyetün Ḥamîdiyye*, Âtf Efendi Ktp., nr. 1144/13; MÜF Ktp., Arapgiri, nr. 582, s. 55-60; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 8-12; *Sicill-i Osmânî*, IV, 476; *Osmanlı Müellifleri*, II, 51; *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 458; Ebû'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (nşr. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966, II-III, 188, 861; a.mlf., *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 2011, s. 213; M. Zâhid el-Keversî, *et-Tahrîrü'l-vecîz fi mâ yebteḡihi'l-müstecîz* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gude), Halep 1413/1993, s. 41-42, 46, 63; Fatma Âliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1995, s. 26-31; Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, İstanbul 2011, s. 67; Hulusi Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa and the Ulema of His Time", *İTED*,